

УДК 321.64

Калиніна А. О., НУ «ОЮА»

ВИНИКНЕННЯ ТОТАЛІТАРИЗМУ: УМОВИ ФОРМУВАННЯ ТА ТИПОЛОГІЯ

В даній статті дається дефініція поняттю тоталітарний режим, розглядаються загальні аспекти теорій тоталітаризму. Окрема увага приділяється особливостям концепції виникнення тоталітаризму, яка сформувалася на початку 50-х років XX століття. При узагальненні різних, іноді досить суперечливих, поглядів на проблему, зроблена спроба виділити основні характерні риси тоталітарного режиму, які напряму залежать від обраних методів управління державою.

Феномен останніх десятиліть XX століття полягає в тому, що вони сконцентрували в собі суспільні явища історичного масштабу, динамічність розвитку яких виявилась досить непрогнозованою. Мова йде про майже одночасний крах тоталітарних режимів в країнах Центрально-Східної Європи, розпад СРСР, зміну геополітичної карти світу.

Одним із наслідків цього стала поява на політичній арені нових самостійних держав, в тому числі України, яка раніше в Європі існувала більш як географічне поняття.

Кожна самостійна держава, має політичну систему, яка пов'язана із середовищем, свого функціонування та розвитку. Мова йде про способи реалізації влади, сукупність прийомів, засобів і методів, за допомогою яких вона здійснюється, тобто про політичний режим, існуючий в державі.

Поняття політичного режиму є об'єктом тривалих дискусій у політології. Політичний режим (у загальному плані) – це сукупність методів і законів здійснення політичної влади [1].

В узагальнюючому плані можна стверджувати, що в основі класифікації політичних режимів, яку дають сучасні політологи, перебувають принцип поділу влади, багатопартійність, наявність легальної опозиції, принципи взаємовідносин громадянського суспільства і держави.

Політична історія людства переконливо свідчить: домінуючою тенденцією розвитку цивілізації є поступова демократизація суспільного життя.

Безумовно, процеси демократизації суспільного життя є невід'ємною та необхідною частиною розвитку сучасного суспільства та держави, а тоталітаризм XX ст. вніс корінні зміни в наше життя та

в історію всього світу, проте і сьогодні тоталітарні ідеї продовжують жити та вдосконалюватись.

Класична теорія тоталітаризму склалася на Заході в 20 – 50-х роках під беззаперечним впливом праць М. Бердяєва, К. Поппера, Б. Кроче, А. Дж. Тойнбі, С. Франка, в яких відомі вчені намагались переосмислити суперечливі та трагічні події європейської історії першої половини ХХ століття в контексті загальноцивілізаційного розвитку людства.

Протягом 40 – 80-х років причини появи тоталітарних держав та специфіка їх внутрішнього устрою, проблема ідеологічної легітимації режиму та роль масового терору для функціонування суспільних структур розглядались і по різному вирішувались в межах політичної інтерпретації Ф. Боркенау, К. Фрідріха, З. Бжезінського, К. Мангейма, Дж. Талмона, Е. Нольтке, К. Брахера, Р. Арона, М. Функе, Л. Шапіро, М. Кертца, Дж. Сарторі, Г. Алмонда і Б. Пауела, загальноцивілізаційного підходу Б. Мура і К. Вітфогеля, ліберально-економічного тлумачення Л. фон Мізеса, Ф. фон Хайека і М. Фрідмана, психолого-соціологічного розуміння масового суспільства В. Корнхаузера, Х. Арендт, Х. Ортегі-і-Гассета, Т. Адорно, Е. Фромма, В. Райха, Г. Маркузе.

Актуальність теми дослідження зумовлена необхідністю подальшої розробки науково обґрунтованих оцінок тоталітаризму як теорії і суспільного явища, які з часів свого зародження і впродовж усього процесу розвитку перебувають у постійному стані еволюції. Вбачається, що тоталітаризм є тривалою в часі і в просторі спробою адаптуватися до умов світу, який стрімко змінюється. Найбільш помітними та суттєвими рисами цих адаптивних змін є еволюція тоталітарних систем від класичних моделей до сучасних «неототалітарних» плюралістичних інституційних утворень і появою відповідних концепцій суспільного розвитку.

Дослідження феномену тоталітаризму, його природи та причин виникнення на сьогоднішній час не втратили своєї актуальності, оскільки в світі ще існують режими, які зберегли характерні риси тоталітаризму: в Північній Кореї, Венесуелі, на Кубі, в країнах Африки та Азії.

В цілому, дослідження тоталітаризму є необхідним, оскільки запровадження тоталітарних методів управління громадськістю відбувається і на сучасному етапі розвитку суспільства та держави, навіть за умов наявності демократичних принципів функціонування політичної системи.

При цьому виникає ряд питань загальнотеоретичного характеру, а саме: в чому сутність тоталітаризму? Чому режим, який перетворює людину та суспільство на аморфну масу, користувався такою

популярністю та підтримкою, мав значущу кількість прибічників в недалекому минулому та отримує нове дихання в деяких сучасних державах сьогодення? Чи є тоталітаризм виключно негативним явищем?

Розв'язання цієї проблеми вимагає вирішення цілої низки пов'язаних з нею завдань:

- здійснити аналіз поняття «тоталітаризм», уточнити його зміст і специфіку розвитку;
- розкрити сутність класичної теорії тоталітаризму і визначити особливості її еволюції;
- виявити характерні риси тоталітаризму та його типологію;

Об'єктом дослідження є феномен тоталітаризму як комплексне суспільно-політичне явище в усіх своїх проявах, в свою чергу, предметом дослідження є аналіз поняття «тоталітаризм», витоки та умови його формування, типи тоталітаризму, які відрізняються методами тоталітарного управління.

Джерельною базою дослідження є роботи теоретичного та емпіричного характеру з даної проблематики як вітчизняного, так і закордонного походження.

На думку автора, враховуючи вищевикладене, розгляд зазначеної проблеми потрібно почати саме з дефініції поняття «тоталітаризм» та виникнення самої теорії тоталітаризму, як безпрецедентного суспільного явища.

Термін «тоталітаризм» походить від латинських слів «totalitas» – повнота, цілість і «totalis» – увесь, цілий, повний. Поняття «тоталітаризм», яке було запроваджено у 20-х роках минулого століття італійцями Дж. Амендолоні і П. Табеті для характеристики режиму Б. Муссоліні, ґрунтовно досліджується зарубіжними і вітчизняними політологами [2, С. 98].

В першу чергу, тоталітаризм – це певний тип політичної і суспільної системи, певний політичний режим.

З метою дати узагальнююче поняття цього суспільного устрою, наведемо два визначення: тоталітаризм – це політичний спосіб організації суспільного життя, який характеризується всеосяжним контролем з боку влади над суспільством і особою, підпорядкуванням усієї суспільної системи колективним цілям і офіційній ідеології [3, С. 15].

Тоталітарний режим – це державно-політичний устрій суспільства, основу якого становить сильна особистість (особиста диктатура) і який характеризується цілковитим (тоталітарним) контролем держави над усіма сферами життя суспільства [4, С. 16].

Аналізуючи дані визначення, можна говорити про те, що тоталітаризм є найбільш витонченою формою авторитаризму.

Щодо зародження теорії тоталітаризму, то вона сягає стародавніх часів. Так, тоталітарними вважаються теорія давньогрецького філософа Геракліта про необхідність загальної регуляції суспільства, політичні погляди, які висловив у моделі ідеальної держави Платон. Деякі тоталітарні моменти наявні в політичних доктринах Г. Бабефа, А. Сен-Сімона, Г. Ф. Гегеля, Ж. -Ж. Руссо, Ф. Ніцше.

Поняття «тоталітарний» почали вживати критики Муссоліні на початку 20-х років ХХ ст., коли в Італії формувалася фашистська система. Але Муссоліні сам підхопив це поняття й проголосив своєю метою створення тоталітарної держави [2, С. 98].

Класична концепція тоталітаризму з'явилася на початку 50-х років, коли ще була жива пам'ять про фашизм, у СРСР існував сталінський режим, а нові комуністичні держави наслідували радянську модель правління. На політологічному симпозіумі, що відбувся в 1952 р. у США, тоталітаризм був визнаний як «закрита і нерухлива соціокультурна і політична структура, в якій будь-яка дія – від виховання дітей до виробництва й розподілу товарів – спрямовується й контролюється з єдиного центру». Якраз тоді американські політологи, здебільшого емігранти з Європи, почали розробляти цю концепцію. Перші теоретичні дослідження з проблем тоталітаризму – праці Ф. Гайєка «Шлях до рабства» 1944 р., у 1951 р. Х. Арендт опублікувала свою працю «Походження тоталітаризму». У 1956 р. виходить тепер уже класична праця К. Фрідріха і З. Бжезінського «Тоталітарна диктатура й автократія», в якій давалися соціологічна й політична характеристики тоталітаризму [3, С. 29].

Переходячи до ознак тоталітаризму, потрібно зазначити, що тоталітарному режимові властиві контроль однієї політичної організації – партії-держави над політикою, економікою, соціальною та духовною сферами суспільства. На чолі цієї політичної організації стоїть одноосібний харизматичний, нікому не підзвітний лідер. Основним інститутом партії-держави є політична поліція з її практикою масових репресій. За тоталітарного режиму здійснюється пряме політичне керування економікою.

При цьому, хоча передумови тоталітаризму і є досить різноманітними, історичний досвід свідчить, що тоталітарний режим, як правило, виникає в тих обставинах, коли перед країною постають виняткові завдання, для розв'язання яких необхідні надзвичайна мобілізація і концентрація зусиль усього населення, котре в масі свій підтримує цей режим і виявляє готовність до певних жертв. Саме так було і в Італії в 20-х роках, коли країна опинилась у складній соціально-політичній ситуації, і в Німеччині, яка після поразки

у світовій війні потрапила в глибоку економічну кризу. В такому ж стані (бути чи не бути) перебував наприкінці 20-х – на початку 30-х років і Радянський Союз [4, С. 14].

Класичними тоталітарними державами вважають Італію за правління Б. Муссоліні, гітлерівську Німеччину і сталінський СРСР.

З огляду на викладене, можна стверджувати, що тоталітаризм не виникає випадково, навіть будучи своєрідною аномалією, він має свої соціальні передумови і причини. До найважливіших з них відносяться:

- індустріальне суспільство, ускладнення суспільних зв'язків і взаємозалежності;
- наростання раціоналізму і організованості в житті суспільства з появою нових можливостей для маніпулювання суспільною свідомістю (радіо, телебачення, засоби зв'язку, засоби масової інформації і т. п.);
- поява монополій, зрощених з державою;
- посилення в суспільній свідомості культу держави, розповсюдження колективістських поглядів;
- масова емоційна упевненість в можливості швидкого поліпшення життя за допомогою планування і раціональних перетворень;
- масова психологічна незадоволеність відчуженням особи при капіталізмі, її незахищеністю і самотністю;
- тоталітарні рухи породжують ілюзію залучення до «вічних цінностей»: класу, нації, держави, величної сакральної влади;
- гострі соціально-економічні кризи ведуть до маргіналізації суспільства, появи численних прошарків люмпенів, особливо сприйнятливих до тоталітарної ідеології і схильних до політичного радикалізму. Основними властивостями люмпена є: нігілізм по відношенню до минулого і теперішньому часу, агресивність, честолюбство, обмеженість, егоцентризм. На цьому роблять ставку вожді тоталітарних рухів.

До політичних передумов тоталітарних режимів відносяться: вже згадувана етатизація суспільної свідомості, а головне, поява масових, гранично ідеологізованих, партій нового, тоталітарного типу з жорсткою, напіввійськовою структурою і повним підкоренням рядових членів партії ідеології і її виразникам – вождям, керівництву в цілому [5, С. 43].

Узагальнюючи різні погляди, можна виділити такі характерні риси тоталітарного режиму:

- сильно централізована, моністична структура влади, в якій панівна група не несе відповідальності перед виборним органом і не може бути позбавлена влади інституційними засобами; влада на всіх рівнях формується через закриті канали, бюрократичним шляхом;

- монопольний політичний контроль над економікою та іншими сферами суспільства; в суто тоталітарному суспільстві жодна з його сфер не вільна від контролю;

- влада належить масовій політичній партії, організованій не демократично довкола лідера; влада партії забезпечується шляхом її зрощення з державними органами й повного одержавлення суспільства;

- політизація, регламентація й санкціонування всієї життєдіяльності суспільства; терористичний поліцейський контроль за поведінкою громадян;

- громадсько-політичні, недержавні організації існують формально, стають продовженням тих чи інших державних або партійних організацій, їхня діяльність докладно регламентується;

- монопольна, деталізована ідеологія, що легітимує режим й обґрунтовує його історичну місію.

Тоталітарний режим проводить послідовну декласацію суспільства. Руйнуючи всі його органічні зв'язки, відчужуючи виробників від власності та влади, цей режим кожного індивіда підключає до суспільної системи поза горизонтальними чи будь-якими несанкціонованими зв'язками. Унаслідок цього суспільство з організму перетворюється на механізм, довільно сконструйований владними структурами, тобто на один з варіантів масового суспільства.

При цьому, окрему увагу потрібно звернути на те, що в політичній практиці передумови виникнення й розвитку тоталітаризму пов'язують з індустріальною стадією розвитку суспільства, з наявністю засобів масової інформації, колективістського світогляду, могутнього державного апарату, особливостей соціальної психології (певної ідеологічної та міжособистісної ситуації). Причому, засоби масової інформації є необхідним моментом для існування тоталітаризму взагалі. Завдяки їм проводяться ідеологічне оброблення населення, насаджування уніфікованих стандартів побутового і загальнолюдського характеру, нівелювання загальноцивілізаційних і особистісних цінностей. Критерієм тоталітаризму є поглинання державою сфери громадянського суспільства, відсутність плюралізму [6, С. 2-3].

Отже, при тоталітарному режимі фактично відсутнє громадянське суспільство. Однією з причин, що пояснює даний факт є те, що характерним для тоталітаризму є харизматичний тип лідерства з обов'язковою опорою на репресивний апарат. Спосіб мобілізації (модель здійснення владою політичних рішень і залучення населення для виконання їх) за тоталітаризму може здійснюватись інтенсивно через створення внутрішньо психологічного ентузіазму, а також

екстенсивно – за допомогою репресивно-пропагандистського апарату. Лідерство за тоталітаризму має переважно індивідуалізований характер, причому, навіть найближче оточення лідера значною мірою дистанційоване від нього [7, С. 118].

Свого часу тривала гостра дискусія, яку не завершено і нині, про тотожність тоталітарних режимів у Італії, Німеччині і в Радянському Союзі. Зокрема, німецький історик Е. Нольте вважає, що комунізм і нацизм як політичні течії по суті однакові і різняться лише в нюансах [8]. Французький історик Ф. Фюре у книзі «Минуле однієї ілюзії» стверджує: «Більшовизм і фашизм виникли один за одним, породжували і наслідували один одного, боролись один з одним, але спочатку вони народилися в одних умовах: в умовах війни; вони – породження однієї історії». І далі: «Більшовизм і фашизм досягли свого втілення в неординарних особах... Виключимо з історії особу Леніна і не буде Жовтня 1917. Заберімо Муссоліні – і післявоєнна Італія піде іншим курсом. Гітлер, керуючись згубним бажанням автономії, почав втілювати у життя програму «Майн кампф». Те ж саме можна сказати і про четвертого диктатора, Й. Сталіна, без якого не було б «соціалізму в окремо взятій країні», а отже, і «сталінізму» [9, С. 94].

Проте, правда полягає і в тому, що завдання, які поставали перед державами, методи їх реалізації були різними, відмінними були й ідеології.

Як відомо, фашистські режими в Італії й Німеччині виходили з необхідності реформувати і, зрештою, зміцнити владу монополістичної буржуазії, яка підтримувала ці режими. Нацизм своїм приходом до влади завдячував монополістичному капіталу, основною соціальною базою фашизму була дрібна буржуазія. Підґрунтя фашистської ідеології – спотворена інтерпретація філософії життя, зокрема, ніцшеанської ідеї надлюдини, що була поставлена на службу расизму і геноциду, культу привілейованої нації, якій повинні бути принесені в жертву всі інші нації. Цими основоположними принципами визначалась як внутрішня (соціальна демагогія, масові репресії, концентраційні табори), так і зовнішня (геноцид та обернення в рабство всього людства заради процвітання однієї нації) політика [2, С. 100].

Метою державної політики Радянського Союзу (режиму Мао Цзедун в Китаї, Пол Пота в Кампучії) було утвердження суспільного устрою на основі ліквідації приватної власності на засоби виробництва і звільнення трудящих від гніту капіталу. Провідні принципи комуністичної ідеології – рівність, колективізм, соціальна справедливість, інтернаціоналізм – визначали і внутрішню (побудова безкласового суспільства, ліквідація відмінностей між містом і селом, розумовою і

фізичною працею), і зовнішню (перемога світової революції) політику. У країні було проведено масштабну індустріалізацію, високого рівня досягли наука, освіта, культура, освоєння космосу, задовольнялись елементарні життєві потреби переважної більшості населення. Держава відбила гітлерівську агресію. На жаль, здійснювалося все це протягом значного періоду розвитку суспільства методами, які набрали брутального, насильницького характеру, до абсурду з трагічними наслідками було доведено ідею класової боротьби [10, С. 4].

Отже, в XX столітті тоталітаризм існував в трьох основних формах, їх відображають реальний соціалізм радянського зразка, італійський фашизм і німецький націонал-соціалізм. Сьогодні в науковій літературі більшість авторів підтримує тезу, згідно з якою в політичній системі тоталітарного типу виділяють фашистський і націонал-соціалістичний режими в Італії і Німеччині, на правому фланзі ідейно-політичного спектру більшовицький режим в СРСР, на його лівому фланзі [11, С. 178].

Підсумовуючи викладене, потрібно зазначити що, тоталітаризм можливо розглядати і як соціальну систему, і як суспільно-політичний і соціально-економічний лад, і як ідеологію. Більш того, не можна не погодитися з тією частиною вчених, яка вважає, що тоталітаризм – результат розвитку усієї історії людства, починаючи з появи деспотичних режимів. Однак реальні умови для формування тоталітарних режимів, все ж таки, з'явилися лише на початку XX ст. з переростанням традиційного суспільства в індустріальне, з розвиненням його виробничих сил та НТР, виникненням та розвитком загальної кризи індустріального суспільства.

В процесі функціонування механізмів тоталітарної держави, масовий терор виступає інструментальним, а не структурним чинником, який притаманний лише для етапів тоталітарної революції і тоталітарної автократії. З огляду на це, методи, які застосовуються при тоталітарному управлінні державою є досить різноманітними, окрім того, вони наділені рисами притаманними лише їм і, нажаль, потрібно констатувати, що практичне застосування деяких з цих методів має місце навіть в тих державах сучасності, політичний режим яких, ми характеризуємо як демократично-правовий.

Бібліографічний список

1. Політологія: навчально-методичний комплекс [Електронний ресурс] / за ред. М. Ф. Юрій. – К. : Дакор. – 2006 р. – Режим доступу: http://www.ebk.net.ua/Book/political_science/uriy_politologiya/part3/701.htm
2. Андерсон Р. Д. Тоталитаризм: концепт или идеология? / Р. Д. Андерсон // Политические исследования. – 1993. – № 3. – С. 98-107.

3. Полякова Н. Л. XX век в социологических теориях общества / Н. Л. Полякова. – М. : Логос, 2004. – 384 с.
4. Сумбатян Ю. Г. Тоталитаризм как категория политической социологии / Ю. Г. Сумбатян // Социол. исслед. – 1994. – № 1. – С. 13-16.
5. Феоктистова О. А. Тоталітаризм: проблема типології і визначення меж у соціальній філософії / О. А. Феоктистова // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія Філософія. Політологія. – 2000. – № 32. – С. 43-45.
6. Головаха Е. И. Демократизация общества и развитие личности. От тоталитаризма к демократии. – К. : Наукова думка, 1992. – 102 с.
7. Пехнік А. В. Різновиди тоталітаризму: спільне й особливе / А. В. Пехнік // Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. – 2000. – Вип. 9. – С. 118-122.
8. Нольте Ернст. Фашизм в его эпохе [Електронний ресурс] / Е. Нольте. – Новосибирск : Сибирский хронограф, 2001. – Режим доступу: <http://modernproblems.org.ru/hisrory/174-nolte-1.html>
9. Фюре Франсуа Прошлое одной иллюзии / Франсуа Фюре. – М. : Ad Marginem, 1998. – 640 с.
10. Чабанна М. Критика масового суспільства у Західноєвропейській політичній думці / М. Чабанна // Наукові записки НаУКМА. – 2004. – № 31. Політичні науки. – С. 4-9.
11. Прібіловський В. Тоталітаризм, комуністи, націонал-патріоти, фашисти. Терміни й реальність / В. Прібіловський // Юридичний журнал: Аналіт. матеріали. Коментарі. Судова практики. – 2005. – № 6. – С. 176-183.

В данной статье даётся дефиниция понятию тоталитарный режим, рассматриваются общие аспекты теорий тоталитаризма. Отдельное внимание уделяется особенностям концепции возникновения тоталитаризма, которая сформировалась в начале 50-х годов XX века. При обобщении различных, иногда достаточно противоречивых, взглядов на проблему, сделана попытка выделить основные характерные черты тоталитарного режима, которые в первую очередь зависят от выбранных методов управления государством.

In this article author make definition of the concept of a totalitarian regime, discussed the peculiarities of general aspects of the theory of totalitarianism. Special attention is paid to the emergence of the concept of totalitarianism, which was formed in the early of the 50-ies of XX century. When generalization of different, sometimes quite contradictory views on the problem, an attempt to highlight the main features of the totalitarian regime.

Стаття надійшла до редколегії 05.11.2013